DOI: https://doi.org/10.37547/supsci-ojp-06-05-38 Pages: 359-369

Oriental Journal of Philology

ORIENTAL JOURNAL OF PHILOLOGY

journal homepage:
http://www.supportscience.uz/index.php/ojp/about

RELIGIOUS ARABISMS IN SPANISH AND UZBEK: MEANING RETENTION, HOMONYMY AND TRANSLATOR'S NOTES

Utkir Burkhonov
Associate Professor, Samarkand State Institute of Foreign Languages
PhD in Philology
E-mail: utkirburkhon24@gmail.com
Samarkand, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: religious Arabisms, Spanish, Uzbek, Quran, ayah, surah, Ramadan, imam, homonymy, translator's note.

Received: 21.09.26
Accepted: 22.09.26
Published: 23.09.26

Abstract: The article offers a contrastive analysis of religious Arabisms in Spanish and Uzbek. The material comprises the pairs Qur'on – Corán, oyat – aleya, ramazon – ramadán, sura – sura and imom – imam, together with the Spanish homonyms imán and sura. Drawing on the Diccionario de la lengua española and the Explanatory Dictionary of the Uzbek Language, the study compares the core religious meanings of the pairs and distinguishes homonymous forms by etymology and context. The analysis shows that the core religious meanings of the five pairs coincide, while differences arise in numbered references, in the distinction between the name of the month and the religious practice, in the place of a title within a religious tradition, and in homonymy. Semantic correspondence and the need for a translator's note are identified as two independent criteria. The author proposes a model for deciding whether a note is required according to text genre and readers' background, and offers practical recommendations for translators and compilers of bilingual dictionaries. No statistical conclusions on frequency or audience are drawn; this is left for future corpus-based research.

ISPAN VA O'ZBEK TILLARIDAGI DINIY ARABIZMLAR: MA'NONING SAQLANISHI, OMONIMIYA VA TARJIMA IZOHI

Utkir Burxonov
Samarqand davlat chet tillar instituti dotsenti
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

E-mail: utkirburkhon24@gmail.com
Samarqand, O‘zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so‘zlar: diniy arabizmlar, ispan tili, o‘zbek tili, Qur’on, oyat, sura, ramazon, imom, omonimiya, tarjima izohi.

Annotatsiya: Maqolada ispan va o‘zbek tillaridagi diniy arabizmlar qiyosiy-chog‘ishtirma jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot materialini Qur’on – Corán, oyat – aleya, ramazon – ramadán, sura – sura va imom – imam juftliklari hamda ispancha imán va sura omonimlari tashkil etadi. Ispan tilining izohli lug‘ati va O‘zbek tilining izohli lug‘ati ma’lumotlari asosida juftliklarning asosiy diniy ma’nolari solishtiriladi, omonim shakllar etimologik va kontekstual jihatdan farqlanadi. Tahlil natijasida beshta juftlikning asosiy diniy ma’nolari mos kelishi, farqlar esa raqamli havolalar, oy nomi bilan amal nomi, unvonning diniy an’anadagi o‘rni va omonimiya bilan bog‘liq holda yuzaga chiqishi aniqlandi. Ma’no muvofiqligi va tarjimada izoh berish zarurati ikki mustaqil mezon sifatida ajratildi. Muallif izoh zaruratini matn janri va o‘quvchi tayyorgarligiga ko‘ra belgilash modelini taklif etadi hamda tarjimonlar va ikki tilli lug‘at tuzuvchilar uchun amaliy tavsiyalar beradi. Maqola chastota yoki auditoriya bo‘yicha statistik xulosa chiqarmaydi; bu masala korpus asosidagi keyingi tadqiqotlar vazifasi sifatida belgilanadi.

РЕЛИГИОЗНЫЕ АРАБИЗМЫ В ИСПАНСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ: СОХРАНЕНИЕ ЗНАЧЕНИЯ, ОМОНИМИЯ И ПЕРЕВОДЧЕСКИЙ КОММЕНТАРИЙ

Уткир Бурхонов
Доцент Самаркандского государственного института иностранных языков
доктор философии (PhD) по филологическим наукам
E-mail: utkirburkhon24@gmail.com
Самарканд, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: религиозные арабизмы, испанский язык, узбекский язык, Коран, аят, сура, Рамадан, имам, омонимия, переводческий комментарий.

Аннотация: В статье в сопоставительном аспекте анализируются религиозные арабизмы испанского и узбекского языков. Материалом исследования служат пары Qur’on – Corán, oyat – aleya, ramazon – ramadán, sura – sura и imom – imam, а также испанские омонимы imán и sura. На основе данных толкового

словаря испанского языка и толкового словаря узбекского языка сопоставляются основные религиозные значения пар, омонимичные формы разграничиваются этимологически и контекстуально. Установлено, что основные религиозные значения пяти пар совпадают, а различия проявляются в нумерованных ссылках, разграничении названия месяца и религиозной практики, месте титула в религиозной традиции и омонимии. Соответствие значений и необходимость переводческого комментария выделены как два самостоятельных критерия. Автор предлагает модель определения необходимости комментария в зависимости от жанра текста и подготовленности читателя и даёт практические рекомендации переводчикам и составителям двуязычных словарей. Статистические выводы о частотности или аудитории не делаются; эта задача определена для дальнейших корпусных исследований.

Kirish. Tillararo leksik aloqalar va o‘zlashma so‘zlarning taqdiri qiyosiy tilshunoslik hamda tarjimashunoslikning muhim masalalaridan biridir. Arab tilidan o‘zlashgan diniy leksika bu jihatdan alohida qatlam hisoblanadi: u bir tomondan aniq diniy tushunchalarni nomlaydi, ikkinchi tomondan turli tillarda o‘ziga xos tarixiy yo‘lni bosib o‘tgan. Ispan tiliga arabizmlar asosan VIII–XV asrlarda Pireney yarimorolida al-Andalus madaniy muhiti orqali kirib kelgan bo‘lsa [1; 2], o‘zbek tiliga ular islom sivilizatsiyasi, arab yozuvi va fors-tojik yozma an’anasi vositasida o‘zlashgan [3; 4]. Natijada umumiy etimologik manbaga ega bo‘lgan diniy atamalar ikki tilda turli muhitda ishlatiladi: o‘zbek tilida ular kundalik nutq va diniy hayotning tabiiy qismi, ispan tilida esa ko‘proq islom tarixi va madaniyatini tasvirlovchi maxsus leksika sifatida qo‘llanadi.

Ushbu farq tarjima amaliyoti uchun muhim savol tug‘diradi. Diniy atama tarjimada to‘g‘ri tanlangan bo‘lsa ham, o‘quvchi uning matndagi vazifasini darhol anglamasligi mumkin. Masalan, *oyat* va *sura* ikkisi ham Qur’on tuzilishiga tegishli, lekin bir-birining o‘rnini bosmaydi. Demak, lug‘aviy ma’noning mosligi va o‘quvchiga qo‘shimcha izoh berish zarurati alohida-alohida baholanishi kerak bo‘lgan ikki xil mezondir.

Mavzuning dolzarbligi amaliy ehtiyoj bilan ham bog‘liq. O‘zbekiston va ispanzabon mamlakatlar o‘rtasidagi ta’lim, turizm va madaniy aloqalar ispan tilidan va ispan tiliga tarjima ehtiyojini oshirmoqda. Tarixiy, madaniy va diniy mavzudagi matnlarni tarjima qilishda diniy

atamalarni to‘g‘ri berish tarjima sifatining muhim ko‘rsatkichi hisoblanadi. Ikki tilli lug‘atlarda esa bunday atamalar ko‘pincha bitta muqobil bilan cheklanadi va ularning qo‘llanish sharoiti ko‘rsatilmaydi.

Tadqiqotning maqsadi *Qur’on – Corán*, *oyat – aleya*, *ramazon – ramadán*, *sura – sura* va *imom – imam* juftliklarida asosiy diniy ma’no mosligini aniqlash hamda tarjimada izoh berish zaruratini belgilovchi mezonlarni ajratishdan iborat. Tadqiqot quyidagi savollarga javob izlaydi: 1) tanlangan juftliklarning asosiy diniy ma’nolari qay darajada mos keladi; 2) ispan tilidagi *imán* va *sura* omonimlari qiyosga qanday ta’sir qiladi; 3) tarjimada izoh qachon zarur va u qanday shaklda berilishi maqsadga muvofiq. Ishning ilmiy yangiligi o‘zbek va ispan tillaridagi diniy arabizmlar qiyosida ma’no muvofiqligi va izoh zaruratini ikki mustaqil mezon sifatida ajratish hamda izoh hajmini janr va auditoriyaga qarab belgilash modelini taklif etishda ko‘rinadi.

Adabiyotlar sharhi. Ispan tilidagi arabizmlar ispan tarixiy leksikologiyasida keng o‘rganilgan. R. Lapesa ispan tili tarixiga bag‘ishlangan asarida arabcha qatlamni ispan leksikasining eng yirik tashqi manbalaridan biri sifatida tavsiflab, uning boshqaruv, savdo, qishloq xo‘jaligi, hunarmandchilik va kundalik hayotga oid sohalarda to‘planganini ko‘rsatadi [2]. F. Maíllo Salgado o‘rta asrlar oxiridagi kastil tilida arabizmlarning qo‘llanishini tarixiy-filologik jihatdan tahlil qilib, ularning bir qismi xristian muhitida yangi ma’no olganini, bir qismi esa faqat musulmon hayotini tasvirlash uchun ishlatilganini qayd etadi [5]. F. Corrientening ibero-roman tillaridagi arabizmlar lug‘ati har bir so‘zning andalus arabchasidagi manbasi va o‘zlashish yo‘lini aniqlashtirishda asosiy ma’lumotnoma hisoblanadi [1].

O‘zbek tilidagi arabizmlar ham turkiyshunoslikda alohida tadqiqot obyekti bo‘lib kelgan. O‘zbek va ispan tillaridagi arabizmlarni bevosita qiyoslagan ishlar esa nisbatan yangi. U. Burxonov ispan tili leksikasiga arabizmlarning o‘zlashish tarixini [4], D. Baxronova bilan hammualliflikda esa ikki tildagi arabizmlarning lingvistik-etimologik xususiyatlarini yoritgan [3]. Muallifning doktorlik dissertatsiyasida ikki tildagi arabizmlarning o‘xshash va farqli jihatlari, shu jumladan diniy leksika keng material asosida tahlil qilingan [6]. Ushbu maqola shu tadqiqotlarni davom ettirib, diniy arabizmlarni tarjima nuqtayi nazaridan qayta ko‘rib chiqadi.

Tarjimashunoslikda madaniyatga xos birliklarni berish masalasi P. Newmark tomonidan madaniy so‘zlar tasnifi va ularni tarjima qilish usullari doirasida ko‘rib chiqilgan; diniy tushunchalar ham shu guruhga kiritilgan [7]. J. Franco Aixelá madaniyatga xos birliklarni tarjima qilish strategiyalarini saqlash va almashtirish turlariga ajratadi hamda matn ichidagi va matndan tashqari izohni alohida usul sifatida ko‘rsatadi [8]. L. Venuti tarjimadagi “begonalashtirish” va “mahalliylashtirish” yondashuvlarini farqlab, tarjimon qarori o‘quvchining matnni qabul qilishiga bevosita ta’sir etishini asoslaydi [9]. Diniy madaniyat va tarjima munosabatini maxsus o‘rgangan

J. Cantera Ortiz de Urbina diniy tushunchalarni bilish tarjimaning mazmuniy aniqligi uchun zarur shart ekanini ta’kidlaydi [10].

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, arabizmlarning etimologiyasi va tarixi yaxshi o‘rganilgan, madaniyatga xos birliklarni tarjima qilish strategiyalari ham nazariy jihatdan ishlab chiqilgan. Biroq o‘zbek va ispan tillari juftligida diniy arabizmlarning ma’no mosligini izoh zarurati bilan bog‘lab, aniq tarjima qarorlariga aylantirish masalasi yetarlicha tadqiq etilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot materialini beshta diniy juftlik tashkil etadi: *Qur’on – Corán*, *oyat – aleya*, *ramazon – ramadán*, *sura – sura* va *imom – imam*. Bundan tashqari, ispan tilidagi *imán* va *sura* omonimlari omonimiyani nazorat qilish uchun alohida ko‘rib chiqildi. Ispan tilidagi ma’no va etimologiya tavsiflari Ispan tilining izohli lug‘atidan (ITL) [11], o‘zbekcha ta’riflar O‘zbek tilining izohli lug‘atidan (O‘TIL) [12] olindi. O‘TIL maqolalari muallifning dissertatsiyasida to‘plangan va izohlangan material asosida qo‘llanildi [6].

Juftliklar uchta mezon asosida tanlandi. Birinchidan, ular islom diniga oid asosiy tushunchalarni nomlashi va ikkala tilning izohli lug‘atida qayd etilgan bo‘lishi kerak edi. Ikkinchidan, tanlama turli tushuncha guruhlarini qamrab olishi ko‘zda tutildi: muqaddas kitob nomi (*Qur’on – Corán*), uning tuzilmaviy birliklari (*oyat – aleya*, *sura – sura*), taqvimiy nom (*ramazon – ramadán*) va diniy vazifa yoki unvon (*imom – imam*). Uchinchidan, hech bo‘lmaganda bir juftlikda ispan tilida diniy bo‘lmagan omonim mavjud bo‘lishi talab qilindi; bu shart *imán* va *sura* so‘zlari orqali bajarildi. Tanlama kichik bo‘lsa-da, u izoh zaruratini turli turdagi diniy atamalar misolida kuzatish imkonini beradi.

Tahlil birligi butun so‘z emas, balki uning muayyan ma’nosidir. Tahlil uch bosqichda olib borildi. Birinchi bosqichda har bir juftlikning asosiy diniy ma’nosi lug‘at ta’riflari asosida solishtirildi. Ikkinchi bosqichda shakldosh, ammo boshqa manbadan kelgan birliklar etimologik va kontekstual jihatdan ajratildi. Uchinchi bosqichda tarjimada izoh talab qilishi mumkin bo‘lgan vaziyatlar matn janri va o‘quvchi tayyorgarligiga ko‘ra tavsiflandi. Bunda qiyosiy-chog‘ishtirma, etimologik va komponent tahlil usullari qo‘llanildi.

Tadqiqotning cheklovlari ham aniq ko‘rsatilishi lozim. Atamalarning matnlarda uchrash chastotasi yoki o‘quvchilarning ularni qanchalik bilishi haqida statistik ma’lumot to‘planmadi va bu borada miqdoriy xulosa chiqarilmaydi. Tahlilda keltirilgan ispancha birikmalar muallif tomonidan tuzilgan namunalardir; ular korpusdan olingan iqtiboslar sifatida taqdim etilmaydi. Izoh zarurati haqidagi xulosalar tarjimaga oid tavsiya xarakteriga ega.

Tahlil va natijalar. Qiyos natijalari juftliklar bo‘yicha ketma-ket bayon qilinadi.

Tahlilga o‘tishdan oldin juftliklarning shakliy moslashuviga to‘xtalish lozim. O‘zbekcha *Qur’on*, *oyat*, *ramazon* va *imom* shakllarida arabcha cho‘ziq *ā* unlisi o‘rnida *o* unlisi keladi. Ispan tilida esa arabizmlar andalus arabchasi orqali o‘zlashgan va ularning bir qismida arabcha *al-* artikli

so‘z tarkibiga qo‘shilib ketgan [1; 2]. Diniy qatlamda bu hodisa *aleya* shaklida ko‘rinadi: ITL so‘zni andalus arabchasi orqali arabcha *āyah* bilan bog‘laydi [11]. *Corán*, *ramadán*, *sura* va *imam* shakllarida esa artikl saqlanmagan. Shunday qilib, bir xil arabcha manba ikki tilda turli fonetik va morfologik shakl olgan, bu esa ularning o‘zaro tanilishiga ta’sir qiladi: o‘zbek o‘quvchisi uchun *aleya* va *oyat* aloqasi shakldan ko‘rinmaydi, *sura* va *imam* esa darhol taniladi.

Shakliy yaqinlik ma’no tengligining kafolati emasligi tarjimada ikki xil xatoga olib kelishi mumkin. Birinchisi – “soxta tanishlik”: shakli o‘xshash so‘z ma’nosi ham to‘liq mos deb qabul qilinadi va ispancha matndagi boshqa ma’no e’tibordan chetda qoladi. Ikkinchisi – “ortiqcha begonalashtirish”: o‘zbek tilida tabiiy va keng tanish atama tarjimada asossiz ravishda tavsifiy ibora bilan almashtiriladi. Quyidagi tahlil har bir juftlikda shu ikki xavfni hisobga olgan holda olib borildi.

Qur’on – Corán juftligida ikki shakl ham bitta muqaddas kitobni bildiradi [11; 12]. Shakllar orasidagi tovush va imlo farqi diniy referentning o‘zgarganini anglatmaydi. Tarjimada odatda tarjima tilining me’yoriy nomi tanlanadi: ispancha matnda *Corán*, o‘zbekcha matnda *Qur’on*. Ammo maxsus matnda muayyan nashr, tarjima yoki qo‘lyozma nazarda tutilgan bo‘lsa, shu aniqlik ham saqlanishi kerak, chunki kitob nomining muqobilligi uning har bir nashri yoki tarjimasi bir xil ekanini bildirmaydi.

Oyat – aleya qiyosida asosiy moslik Qur’on oyati ma’nosida yuzaga keladi [11]. “Matn parchasi” yoki “bayt” kabi umumiy tavsif bu birlikning diniy va tuzilmaviy maqomini to‘liq bermaydi. Shu sababli ilmiy tarjimada *aleya* uchun “oyat” muqobili saqlanadi. Atamani izohlash zarur bo‘lsa, uning Qur’on tarkibidagi o‘rni qisqacha ko‘rsatiladi: oyat suraning tarkibiy qismi ekani aytiladi.

Oyat va sura tarjimasida raqamli havola alohida e’tibor talab qiladi. Masalan, *la aleya 183 de la sura 2* namunasi o‘zbekchada “2-suraning 183-oyati” shaklida beriladi. So‘z tartibi o‘zgaradi, lekin qaysi raqam bo‘limga, qaysi biri oyatga tegishli ekani saqlanadi. Bu yerda tarjimonning vazifasi atama etimologiyasini emas, manbaga havola tuzilishini to‘g‘ri yetkazishdir. Xuddi shunday, *la primera aleya de la sura* birikmasi “suraning birinchi oyati” tarzida berilib, butun va qism munosabati saqlanadi.

Ramazon – ramadán juftligi musulmon oy taqvimining to‘qqizinchi oyini bildiradi [11; 12]. Tarjimada oy nomini shu oyda bajariladigan ro‘za amali bilan tenglashtirib yubormaslik kerak. Kontekst ikkalasini bog‘lashi mumkin, lekin “ramazon oyida” va “ro‘za tutish” iboralari bir xil grammatik hamda mazmuniy vazifani bajarmaydi. Agar axborot matnida *ramadán* faqat “muqaddas oy” deb izohlansa, bunday tavsif ayrim o‘quvchilar uchun yetarli bo‘lmasligi mumkin. Birinchi qo‘llanishda oyning taqvimdagi o‘rni aytilsa, keyingi o‘rinlarda atama izohsiz ishlatiladi. Ro‘za amali haqida gap ketayotgan joyda esa aynan amal nomi ifodalanadi.

Sura – sura juftligida shakl yaqinligi yuqori, diniy ma’no esa Qur’onning bo‘limlariga tegishli. Biroq ITLda *sura* ikki alohida lug‘at maqolasiga ajratilgan: diniy *sura¹* arabcha *sūrah* so‘ziga, eskirgan anatomik *sura²* (“boldir”) esa lotincha *sura* so‘ziga bog‘lanadi [11]. O‘zbekcha *sura* bilan qiyoslanadigan birlik faqat birinchisidir. Bu holat shakldagi to‘liq moslik ham lug‘atda tegishli ma’noni tanlash zaruratini bekor qilmasligini ko‘rsatadi. Sura nomi yoki raqami bilan kelganida tarjimon shu tuzilishni saqlaydi; zarur izoh “Qur’on bo‘limi” kabi ixcham tavsifdan iborat bo‘lib, odatda birinchi qo‘llanishda beriladi.

Imom – imam munosabatida namozga boshchilik qiluvchi shaxs ma’nosi asosiy qiyos nuqtasidir [11; 12]. Ammo barcha diniy unvon va ilohiyotga oid qo‘llanishlarni shu qisqa ta’rifga sig‘dirib bo‘lmaydi: atama turli diniy an’analarda va tarixiy matnlarda kengroq ma’noda ham ishlatiladi. Tarjimada diniy an’ana va matn janri hisobga olinadi. Umumiy “diniy rahbar” tavsifi ayrim vaziyatlarda yetarli bo‘lsa, boshqalarida aniqroq izoh talab etiladi.

Omonimiyaning eng aniq namunasi ispancha *imán* so‘zidir. ITLda *imán¹* fransuzcha *aimant* bilan bog‘langan va “magnit” ma’nosini bildiradi, *imán²* esa arabcha *imām* so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, “imom” ma’nosiga ega; *imam* shakli ikkinchisining variantidir [11]. Muallif tuzgan *un imán de nevera* va *el imán de la mezquita* birikmalari kontekstning omonimiyani qanday bartaraf etishini ko‘rsatadi: birinchisida sovutkich magniti, ikkinchisida masjid imomi nazarda tutilgan. Demak, diniy muqobilni tanlashga so‘zning tashqi shakli emas, uning birikmadagi aloqasi asos bo‘ladi. Tahlil natijalari 1-jadvalda umumlashtirildi.

1-jadval. Diniy arabizmlarda ma’no muvofiqligi va omonimlarni farqlash

Juftlik	Mos diniy ma’no	Tekshiruv nuqtasi	Tarjima qarori
Qur’on – Corán	Muqaddas kitob	Asar va uning muayyan nashri yoki tarjimasi farqi	Tarjima tilining me’yoriy nomi saqlanadi
oyat – aleya	Qur’on oyati	Oyat va sura raqamlari tartibi	Havola tuzilishi aniq beriladi
ramazon – ramadán	Hijriy oy taqvimining to‘qqizinchi oyi	Oy nomi va ro‘za amali farqi	Kontekstga mos ifoda tanlanadi
sura – sura¹	Qur’on bo‘limi	*sura²* (lotincha etimon, “boldir”)	Diniy ma’no tanlanadi
imom – imam / imán²	Namozga boshchilik qiluvchi shaxs	Diniy vazifa, an’ana va janr	Unvon zarur darajada izohlanadi
imán¹ – imán²	Diniy juftlik emas	“magnit” / “imom”	Omonimlar kontekst orqali farqlanadi

Jadvalda asosiy tanlama beshta diniy juftlikdan iborat; *imán¹ – imán²* qatori omonimiyani nazorat qilish uchun kiritilgan. Natijalardan ko‘rinadiki, beshta juftlikning asosiy diniy ma’nolari o‘zaro mos keladi. Farqlar ma’noning o‘zida emas, balki uning matndagi ishlatilish sharoitida

yuzaga chiqadi: raqamli havolalar, oy nomi bilan amal nomining farqi, unvonning diniy an’anadagi o‘rni va omonim shakllar.

Shu asosda qiyosda ikki mustaqil mezon ajratildi. Birinchisi – lug‘aviy ma’noning mosligi; u lug‘at ta’riflari va etimologik ma’lumotlar orqali tekshiriladi. Ikkinchisi – muayyan matnda tushuntirish zarurati; u o‘quvchining tayyorgarligi va matn maqsadi bilan bog‘liq. Izoh zaruratini o‘zbekcha yoki ispancha matn ekaniga qarab oldindan belgilash to‘g‘ri emas. Islomshunoslik mutaxassisi, maktab o‘quvchisi va sayyoh uchun bir xil atama turlicha tanish bo‘lishi mumkin. Shu sababli “bu tilda tushuncha yo‘q” degan xulosa o‘rniga “mazkur auditoriya uchun qanday ma’lumot kerak?” degan savol qo‘yilishi lozim.

Muhokama. Olingan natijalar madaniyatga xos birliklarni tarjima qilish nazariyasi bilan muvofiq keladi. J. Franco Aixelá tasnifida izoh saqlash strategiyalaridan biri sifatida ko‘riladi [8]; mazkur tahlil esa izohning hajmi va o‘rni ham o‘zgaruvchan ekanini ko‘rsatadi. Bir xil atama ilmiy maqolada izohsiz qoldirilishi, ommabop yoki o‘quv matnida esa birinchi qo‘llanishda qisqa tavsif bilan berilishi mumkin. P. Newmark ta’kidlaganidek, madaniy so‘zni tarjima qilishda o‘quvchining motivatsiyasi va matnning maqsadi hal qiluvchi omil hisoblanadi [7].

Izohning ikki chekka holati tarjima sifatiga zarar yetkazadi. Diniy atamani haddan tashqari umumlashtirish uning aniqligini yo‘qotadi: masalan, *aleya*ni “parcha” deb berish oyatning tuzilmaviy maqomini yashiradi. Aksincha, har bir qo‘llanishni uzun sharh bilan to‘ldirish matnni og‘irlashtiradi. Muvozanat matn maqsadi orqali topiladi: lug‘at manbasi havola yoki snoskada, o‘quvchiga zarur qisqa tushuntirish esa matnda yoki atamaning birinchi qo‘llanishidagi izohda beriladi.

Izoh hajmini belgilash uchun har bir atamaga uchta savol qo‘yiladi: atama matnda birinchi marta uchrayaptimi; uning ma’nosi yaqin kontekstda ochilganmi; o‘quvchi keyingi fikrni tushunish uchun qo‘shimcha bilimga muhtojmi. Bir atamaning sharhlanganligi barcha diniy so‘zlarga bir xil uzunlikdagi izoh talab etmaydi. Matn janri ham tarjima qaroriga bevosita ta’sir qiladi: ilmiy maqolada sura va oyat raqamlari aniq manbaga murojaatni ta’minlaydi, badiiy matnda esa diniy iboraning personaj nutqidagi vazifasi muhim bo‘lishi mumkin. Shu kuzatuvlar asosida muallif izoh zaruratini belgilashning quyidagi modelini taklif etadi (2-jadval).

2-jadval. Diniy arabizmlarni tarjima qilishda izoh zaruratini belgilash modeli (muallif taklifi)

Matn turi va auditoriya	Izoh zarurati	Izoh shakli	Misol
Ilmiy matn, mutaxassis o‘quvchi	Past	Izohsiz atama; lug‘at manbasi havolada	*aleya* – “oyat”; “2-suraning 183-oyati”
O‘quv yoki ommabop matn, umumiy o‘quvchi	O‘rta	Birinchi qo‘llanishda qisqa tavsif	*sura* – “sura (Qur’on bo‘limi)”

Matn turi va auditoriya	Izoh zarurati	Izoh shakli	Misol
Axborot matni (OAV, turizm)	O‘rta yoki yuqori	Qisqa tavsif matn ichida; keyingi o‘rinlarda atama izohsiz	*ramadán* – “ramazon (hijriy taqvimning to‘qqizinchi oyi)”
Badiiy matn	Vaziyatga bog‘liq	Snoska yoki kontekst orqali; personaj nutqi saqlanadi	*imam* – kontekstdagi diniy vazifasiga ko‘ra
Omonim shakl qatnashgan har qanday matn	Ma’noni aniqlash majburiy	Birikma va etimologiyani tekshirish	*imán* – “magnit” yoki “imom”

Ushbu model izoh zaruratini til nomiga emas, matn turi va o‘quvchi tayyorgarligiga bog‘laydi. U L. Venuti ko‘rsatgan yondashuvlar o‘rtasida qat’iy tanlov qilishni talab etmaydi [9]: atamaning asl shakli saqlanadi, lekin o‘quvchi uchun zarur ma’lumot ham beriladi. Shu bilan birga, diniy tushunchaning lug‘aviy muqobili mavjudligi madaniy tajribaning barcha jihatlari aynan ko‘chishini anglatmaydi. Biroq bu farqni biror xalqning bilim darajasiga oid umumiy hukmga aylantirish ham asossiz. Tahlil aniq matn va aniq o‘quvchi doirasida olib borilsa, terminologik aniqlik bilan tabiiy bayon bir-birini to‘ldiradi.

J. Cantera Ortiz de Urbina diniy matnlarni tarjima qilishda tarjimonning turli din an’analariga oid bilimi mazmuniy xatolarning oldini oluvchi asosiy omil ekanini ko‘rsatgan [10]. Mazkur tahlil bu fikrni lug‘aviy darajada aniqlashtiradi: tarjimon uchun atamaning umumiy ma’nosini bilish yetarli emas, u atamaning tuzilmaviy (oyat va sura), taqvimiy (ramazon) va vazifaviy (imom) xususiyatini ham farqlay olishi kerak. Diniy atamalarni betaraf va hurmat bilan berish, ularni baholovchi sifatlar bilan to‘ldirmaslik ham tarjima etikasining bir qismidir.

Imlo va grafik me’yorlar ham tarjima qarorining bir qismidir. Ispan tilida *Corán* bosh harf bilan yoziladi, *ramadán*, *sura*, *aleya* va *imam* esa lug‘atda umumiy ot sifatida berilgan [11]. O‘zbek tilida ham bosh harf, apostrof va tutuq belgisi kabi imlo masalalari O‘TIL va amaldagi imlo qoidalariga ko‘ra tekshirilishi lozim [12]. Bir matn ichida atamaning yozilishi izchil bo‘lishi, transliteratsiya qilingan arabcha shakllar (masalan, *sūrah*, *āyah*) esa faqat etimologik izohda ishlatilishi maqsadga muvofiq. Aks holda o‘quvchi bitta tushunchaning turli yozuvlarini turli tushunchalar deb qabul qilishi mumkin.

Ikki tilli lug‘atchilik nuqtayi nazaridan ham natijalar muhim. Ispancha-o‘zbekcha lug‘atda *imán* so‘ziga faqat “magnit” yoki faqat “imom” muqobilini berish foydalanuvchini chalg‘itadi. Lug‘at maqolasida omonimlar alohida raqamlanib, diniy ma’no belgisi (*din.*) bilan ko‘rsatilishi lozim. Xuddi shunday, *ramadán* so‘ziga “ramazon” muqobilidan tashqari “ro‘za oyi” kabi tavsifiy ifoda qo‘shilganda oy nomi va amal o‘rtasidagi farq aniq ko‘rsatilishi kerak. Bunday tuzilish tarjimonga kontekstga mos muqobilni tez tanlash imkonini beradi.

Taklif etilgan model keyingi tekshiruvni talab qiladi. Buning uchun bir xil janrdagi o‘zbekcha va ispancha matnlar korpusi hamda auditoriya bo‘yicha ma’lumotlar zarur. Faqat shunda qaysi atama qanchalik tanish ekani va izohning tushunishga ta’siri miqdoriy baholanishi mumkin. Hozirgi lug‘aviy tahlil bunday natijani oldindan e’lon qilmaydi, balki tekshirilishi lozim bo‘lgan tarjima savollarini aniq belgilab beradi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarga olib keladi. Birinchidan, *Qur’on – Corán*, *oyat – aleya*, *ramazon – ramadán*, *sura – sura* va *imom – imam* juftliklarining asosiy diniy ma’nolari o‘zaro mos keladi; farqlar ma’noda emas, ularning matndagi ishlatilish sharoitida namoyon bo‘ladi. Ikkinchidan, ispancha *imán* va *sura* omonimlari shakldagi moslik ma’no tanlovini bekor qilmasligini ko‘rsatadi: qiyoslanayotgan leksema avvalo etimologik va kontekstual jihatdan to‘g‘ri ajratilishi kerak. Uchinchidan, ma’no muvofiqligi va izoh zarurati ikki mustaqil mezondir: birinchisi lug‘at orqali, ikkinchisi matn janri va o‘quvchi tayyorgarligi orqali baholanadi.

Tarjimonlar uchun quyidagi tartib tavsiya etiladi: avval tegishli diniy ma’no aniqlanadi, so‘ng atamaning matndagi vazifasi saqlanadi va shundan keyin izoh zarurati 2-jadvaldagi mezonlar asosida baholanadi. *Oyat – sura* munosabatida raqamli havola tuzilishi, *ramazon – ramadán*da oy nomi bilan amal nomining farqi, *imom – imam*da esa diniy vazifaning aniqligi yetakchi mezon hisoblanadi. Izoh odatda atamaning birinchi qo‘llanishida beriladi va keyingi o‘rinlarda takrorlanmaydi.

Leksikograflar uchun ikki tilli o‘zbekcha-ispancha lug‘atlarda diniy arabizmlarning har bir ma’nosini alohida raqamlash, omonim shakllarni (*imán¹*, *imán²*; *sura¹*, *sura²*) etimologik belgi bilan ajratish va diniy ma’noga qisqa izohli tavsif berish maqsadga muvofiq. Kelgusi tadqiqotlarda diniy arabizmlarning ikki tildagi qo‘llanish chastotasini korpus asosida aniqlash va taklif etilgan izoh modelini turli auditoriyalarda empirik tekshirish dolzarb vazifa bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Corriente F. Diccionario de arabismos y voces afines en iberorromance. – Madrid: Gredos, 1999. – 589 p. – (Biblioteca Románica Hispánica. V. Diccionarios; 22).

2. Lapesa R. Historia de la lengua española. – 9.ª ed. – Madrid: Gredos, 1981. – 690 p.

3. Baxronova D., Burxonov U. O‘zbek va ispan tillariga o‘zlashgan arabizmlarning lingvistik-etimologik xususiyatlari // Foreign Languages in Uzbekistan. – 2023. – № 1 (48). – B. 65–75. – DOI: https://doi.org/10.36078/1678951407

4. Burxonov O‘. Arabizmlarning ispan tili leksikasiga o‘zlashganlik tarixiga doir // Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences. – 2022. – Vol. 2, № 7. – P. 27–34.

5. Maíllo Salgado F. Los arabismos del castellano en la Baja Edad Media: consideraciones históricas y filológicas. – Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, 1983. – 379 p.

6. Burkhonov U.F. Similitudes y diferencias en los arabismos de las lenguas española y uzbeka: tesis doctoral. – Universidad de Castilla-La Mancha, 2024. – URL: https://ruidera.uclm.es/server/api/core/bitstreams/1d79c49a-ef29-4bce-a922-68d89c01ee2e/content

7. Newmark P. A Textbook of Translation. – London: Prentice Hall, 1988. – 292 p.

8. Franco Aixelá J. Culture-specific items in translation // Translation, Power, Subversion / ed. by R. Álvarez, M.C.-Á. Vidal. – Clevedon: Multilingual Matters, 1996. – P. 52–78.

9. Venuti L. The Translator's Invisibility: A History of Translation. – London; New York: Routledge, 1995. – 353 p.

10. Cantera Ortiz de Urbina J. Cultura religiosa (cristianismo, judaísmo e islamismo) y traducción // Hieronymus Complutensis. – 1999. – № 8. – P. 107–124. – URL: https://cvc.cervantes.es/lengua/hieronymus/pdf/08/08_107.pdf

11. Real Academia Española, Asociación de Academias de la Lengua Española. Diccionario de la lengua española. – 24.ª ed. – Madrid, 2026. – Versión en línea. – Lemas: *aleya*, *Corán*, *imam*, *imán*, *ramadán*, *sura*. – URL: https://dle.rae.es (murojaat sanasi: 04.11.2026).

12. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 5 jildli / A. Madvaliyev tahriri ostida. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.